

Обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання в системі загальних засад призначення покарання

Матюшенко Олена Іванівна ¹, Остапчук Людмила Григорівна ²

Опубліковано	Секція	УДК
30.05.2024	Право	343.288

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.11394444>

Ліцензовано за умовами Creative Commons BY 4.0 International license

Анотація. Статтю присвячено аналізу дискусійних питань щодо ролі та місця обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання в системі загальних засад призначення покарання.

Досліджено загальні засади призначення покарання, встановлено їх спільні й відмінні риси, підкреслено комплексний та об'єктивний характер врахування їх судом, визначено місце в їх системі інституту обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання.

Проведено аналіз правової природи та особливостей обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання. Окреслено проблеми законодавчої регламентації зазначених обставин.

Обґрунтовано що ступінь тяжкості кримінального правопорушення та особу винного потрібно розглядати у вузькому значенні цих понять, тобто, не включаючи в них обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання. Це дозволить суддям розглянути обставини, що пом'якшують або обтяжують покарання, ступінь тяжкості кримінального правопорушення, особу винного спочатку безвідносно один до одного, а потім визначити їх вплив у сукупності на покарання, що призначається, і дасть змогу більш глибоко зрозуміти кожен критерій вибору кримінально-правового впливу та постановити справедливий та обґрунтований вирок.

Ключові слова: обставини, що пом'якшують покарання, обставини, що обтяжують покарання, призначення покарання, кримінальна відповідальність, особа винного, ступінь тяжкості, характер суспільної небезпеки, індивідуалізація покарання.

¹ кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри кримінального права, Національна академія внутрішніх справ (Солом'янська площа, 1, м. Київ Україна, 03035), <https://orcid.org/0000-0003-1507-2085>

² заступник завідувача кафедри кримінального, кримінально-виконавчого права та кримінології, кандидат юридичних наук, доцент, Пенітенціарна академія України (вул. Гонча, 34, м. Чернігів, Україна, 14000), <https://orcid.org/0000-0003-0515-0000>

Circumstances that mitigate and aggravate the punishment in the system of the general principles of sentence

Annotation. The article is devoted to the analysis of debatable issues regarding the role and place of the mitigating and aggravating circumstances in the system of general principles of sentencing.

The general principles of sentencing were studied, their common and distinctive features were established, the complex and objective nature of their consideration by the court was emphasized, and the place of mitigating and aggravating circumstances in their system was determined.

An analysis of the legal nature and peculiarities of the mitigating and aggravating circumstances was carried out. The problems of legislative regulation of the specified circumstances are outlined.

It is justified that the degree of severity of the criminal offense and the identity of the culprit should be considered in the narrow sense of these concepts, that is, without including in them the circumstances that mitigate and aggravate the punishment. This will allow judges to consider the circumstances mitigating or aggravating the punishment, the degree of severity of the criminal offense, the identity of the guilty person first without relation to each other, and then to determine their impact as a whole on the punishment imposed, and will allow a deeper understanding of each criterion for choosing a criminal - legal influence and pass a fair and well-founded sentence.

Key words: mitigating circumstances, aggravating circumstances, sentencing, criminal responsibility, identity of the guilty party, degree of gravity, nature of public danger, individualization of punishment.

Вступ

На сьогодні призначення покарання є однією з форм реалізації кримінальної відповідальності і завершальною стадією застосування кримінально-правової норми відносно особи, визнаної судом винуватою у вчиненні кримінального правопорушення.

Призначаючи покарання, суд перш за все повинен враховувати загальні засади призначення покарання, які є загальнообов'язковими в кожному конкретному випадку призначення покарання винному у вчиненні злочину, а також є системою правил, які мають ураховуватися судом у їх обов'язковій сукупності. Саме сукупність цих правил забезпечує можливість досягнення мети покарання.

Проблема правильного застосування загальних засад призначення покарання пов'язана із наданням надто широкого права судового розсуду без окреслення орієнтирів призначення справедливого покарання та не завжди належним професійним рівнем суддів, які вирішують справу за своїми переконаннями, не звертаючись до відповідних нормативних актів, юридичної літератури тощо [1, с. 66].

Розглядаючи питання місця обставин, що пом'якшують і обтяжують покарання, в системі загальних засад призначення покарання, потрібно знову звернути увагу на твердження О. О. Дудорова, який зазначає, що обставини, які пом'якшують та обтяжують покарання, покликані обмежувати суддівський розсуд і, слугуючи підставою для призначення більш суворого або менш суворого покарання, підлягають встановленню та врахуванню в кожній кримінальній справі під час постановлення вироку (ст. 324, 334 КПК України) [2, с. 205]. Тобто, обставини, що пом'якшують і обтяжують покарання, у сукупності з іншими визначеними у законі про кримінальну відповідальність засадами призначення покарання повинні сприяти і забезпечити винесення обґрунтованого

виroku та призначення справедливого адекватного покарання за вчинене особою кримінальне правопорушення.

Разом з тим, визначення загальних засад призначення покарання є основою однакового їх застосування до осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, через чітко структурований процес. Цей процес вимагає детальної індивідуалізованої інформації, що дозволить суду відповідно до мети покарання визначити його адекватну міру.

Відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України при призначенні покарання потрібно враховувати ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, особу винного та обставини, що пом'якшують і обтяжують покарання. Види обставин, які пом'якшують або обтяжують покарання визначені окремо у частинах 1 статей 66 та 67 Загальної частини КК України. Це вказує на те, що у кримінальному законодавстві обставинам, які пом'якшують та обтяжують покарання, відведено особливу роль. І цю роль потрібно з'ясувати.

Від належного з'ясування цієї ролі залежить, наскільки призначене покарання буде справедливим, а також необхідним та достатнім для виправлення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, та попередження вчинення нею нових кримінальних правопорушень.

Дослідженню зазначених аспектів правового регулювання приділили увагу у своїх працях М. І. Бажанов, В. І. Борисов, О. О. Дудоров, Т. І. Іванюк, І. Д. Козочкін, А. С. Макаренко, М. І. Мельник, В. О. Навроцький, В. В. Полтавець, Т. І. Сахарук, В. В. Сташис, Н. А. Сторчак, В. О. Туляков, Л. М. Федорак, М. І. Хавронюк та інші вчені. Незважаючи на таку кількість публікацій, присвячених зазначеним вище питанням, велика кількість проблем і досі є спірними та не знаходять одностайності у колах науковців та практиків.

Мета статті. Розглянути дискусійні моменти щодо ролі та місця інституту обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання в системі загальних засад призначення покарання..

Результати

Правила, які мають ураховуватися судом при призначенні покарання чітко закріплені в ч. 1 ст. 65 КК України. Вони, у свою чергу, конкретизують порядок реалізації загальних засад і складаються із трьох обов'язкових вимог, згідно з якими суд має призначати покарання: а) у межах, установлених у санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК, що передбачає відповідальність за вчинене кримінальне правопорушення, за винятком випадків, передбачених ч. 2 ст. 53 КК України (п. 1); б) відповідно до положень Загальної частини КК України (п. 2); в) враховуючи ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання (п. 3) [3]. Дане законодавче положення, зокрема, підтримують О. Омельчук [4, с. 362–363], Т. Іванюк [5, с. 234]. Проте переважна більшість науковців визнаючи, що загальні засади призначення покарання містяться лише у ч. 1 ст. 65 КК України, виділяють п'ять окремих загальних засад поділяючи п. 3 вказаної кримінально-правової норми на три самостійні засади – призначення покарання із врахуванням ступеня тяжкості вчиненого кримінального правопорушення; призначення покарання із врахуванням особи винного; призначення покарання із врахуванням обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання. Зокрема, таку позицію підтримують В. Василяш [6, с. 256], В. Полтавець [7, с. 45].

Не зважаючи на вказану дискусію, загалом під загальними засадами призначення покарання потрібно розуміти передбачену в законі про кримінальну відповідальність систему загальних правил, що ґрунтуються на принципах призначення покарання і є обов'язковими для суду в кожному конкретному випадку призначення покарання винному у вчиненні кримінального правопорушення для досягнення мети покарання.

До ознак загальних засад призначення покарання можна віднести: обов'язковість для суду; вихідний характер; дозволяють суду визначити за яких умов, з урахуванням яких підстав, у якому порядку та в яких межах повинні бути обрані підсудному певний вид і конкретна міра покарання; універсальний характер – застосовуються в усіх без винятку випадках і щодо кожного підсудного, тоді як інші приписи стосовно призначення покарання використовуються судом лише в окремих випадках; становлять собою систему [8, с. 246].

Виходячи із змісту п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України обставини, що пом'якшують або обтяжують покарання, є частиною всієї сукупності обставин, у яких проявляються характер і ступінь суспільної небезпеки кримінального правопорушення та особи винного. Наявність у КК України ст. ст. 66 та 67, в яких міститься перелік обставин, що пом'якшують і обтяжують покарання, передбачає обов'язок суду враховувати обставини, передбачені цими статтями окремо від інших обставин, пов'язаних із характером або ступенем суспільної небезпеки кримінального правопорушення та особою винного. Отже, крім обставин, що обтяжують та пом'якшують покарання, суд повинен враховувати й обставини, що характеризують характер, ступінь суспільної небезпеки кримінального правопорушення, особу винного, але які не входять до переліку обставин, що обтяжують чи пом'якшують покарання.

Іншими словами, при призначенні покарання суд зобов'язаний враховувати обставини, які пом'якшують або обтяжують покарання, а також враховувати окремо характер та ступінь суспільної небезпеки кримінального правопорушення та особу винного у вузькому значенні цих понять. Лише взявши до уваги всі обставини, що пом'якшують або обтяжують покарання, передбачені ст. ст. 66 і 67 КК України, а також обставини, пов'язані з характером та ступенем суспільної небезпеки кримінального правопорушення та особою винного, та правильно оцінивши їх сукупність, суд зможе об'єктивно підійти до призначення покарання [9, с. 63–64].

З метою з'ясування ролі обставин, що обтяжують та пом'якшують покарання, при призначенні покарання необхідно показати співвідношення обставин, що враховуються відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України, та механізм їх впливу на кримінальне покарання.

У сучасній кримінально-правовій доктрині нерідко зустрічається неправильне розуміння взаємозв'язку обставин, що пом'якшують або обтяжують покарання, з іншими критеріями вибору міри впливу і навіть ототожнення цих понять. Серйозні труднощі зазнає і практика. У науковій літературі питання про співвідношення обставин, що обтяжують та пом'якшують покарання, з іншими критеріями вибору кримінально-правового впливу також є дискусійним.

Дослідження змісту статей 66 та 67 Загальної частини КК України дозволяє зробити висновки що:

а) врахування обставин, що пом'якшують і обтяжують покарання, як і даних про особу винного, характер та ступінь суспільної небезпеки кримінального правопорушення, є обов'язковим елементом індивідуалізації покарання, і, отже, є обов'язком суду (судді);

б) суттєві для індивідуалізації покарання дані про особу злочинця, характер і ступінь суспільної небезпеки кримінального правопорушення не зводяться виключно до вказаних у законі про кримінальну відповідальність обставин, що пом'якшують і обтяжують покарання;

в) обставини, що пом'якшують і обтяжують покарання, характеризують скоріш не властивості особи злочинця чи характер і ступінь суспільної небезпеки кримінального правопорушення, а збільшення суспільної небезпеки фактично вчиненого кримінального правопорушення та особи винного й тягнуть за собою призначення більш суворого покарання [9, с. 63].

Для з'ясування ролі обставин, що пом'якшують і обтяжують покарання, у системі загальних засад призначення покарання необхідно передусім зупинитися на розгляді понять характеру, ступеня суспільної небезпеки кримінального правопорушення та особи винного.

Тут необхідно зазначити, що врахування обставин, що пом'якшують або обтяжують покарання, як різновиду або частини всіх даних, що характеризують суспільну небезпеку кримінального правопорушення та особи винного, може призвести до того, що суд буде прирівнювати будь-які, навіть незначні дані про небезпеку кримінального правопорушення та особи злочинця до обставин, що обтяжують чи пом'якшують покарання. Тим часом, у обставин, що пом'якшують або обтяжують покарання, особливий статус, і вплив кожної із зазначених обставин на покарання, що призначається вище, ніж у будь-якої з обставин, яка характеризує суспільну небезпеку кримінального правопорушення або особу винного. Інакше виділяти деякі обставини до окремого переліку, передбаченого ст. ст. 66, 67 КК України, немає сенсу.

У процесі кваліфікації кримінального правопорушення та на першому етапі індивідуалізації покарання, при встановленні характеру суспільної небезпеки кримінального правопорушення роль обставин, що пом'якшують або обтяжують покарання, не проявляється.

Відносячи те чи інше кримінальне правопорушення до певної категорії тяжкості, законодавець у КК вказує на його обов'язкові ознаки. Їх обсяг не може бути збільшений або зменшений за рахунок врахування обставин, що пом'якшують або обтяжують покарання, інакше буде надано неправильну юридичну оцінку вчиненого. При кваліфікації кримінального правопорушення здійснюється своєрідна диференціація кримінальної відповідальності. Тобто встановлення в діянні винної особи обов'язкових ознак, передбачених законом про кримінальну відповідальність (ознаками складу кримінального правопорушення), є підставою виявлення обсягу відповідальності, яку понесе винний. Цей обсяг відповідальності є загальним для усіх кримінальних правопорушень, містить ознаки одного й того ж складу кримінального правопорушення. Незалежно від того, який суб'єкт та за яких обставин вчинив кримінальне правопорушення, його дії мають кваліфікуватися за тією нормою КК України, в якій передбачені ознаки цього складу кримінального правопорушення. Не можна залежно від конкретних обставин справи, наприклад, обставин, що обтяжують покарання, змінювати кваліфікацію вчиненого, а отже, не можна вирішувати питання про можливий вид і розмір покарання. Звісно ж, що у можливості нести однакову відповідальність перед державою за однакові кримінальні правопорушення проявляється рівність громадян перед законом. Різниця ж у покаранні за однакові кримінальні правопорушення визначається не юридичною оцінкою вчиненого, а тими критеріями, що передбачені у ст. 65 КК України.

Безумовно, не можна заперечувати, що обставини, які пом'якшують або обтяжують покарання, пов'язані зі ступенем суспільної небезпеки кримінального правопорушення і навіть визначають ступінь суспільної небезпеки кримінального правопорушення та особи винного. У той самий час, не потрібно допускати ототожнення цих понять, оскільки інакше неможливо зрозуміти, яку функцію виконують обставини, що стосуються кожного з них. Необхідно не тільки відмежувати поняття, що розглядаються, але й усвідомити порядок розгляду та оцінки всіх обставин, що підлягають врахуванню відповідно до вимог закону про кримінальну відповідальність.

Положення ст. 65 КК України передбачають вимогу при призначенні покарання враховувати ступінь тяжкості кримінального правопорушення, особу винного, обставини, що пом'якшують або обтяжують покарання, але не містять вказівок на критерії та механізм врахування обставин, у яких виявляються зазначені кримінально-

правові поняття. Формулювання п. 3 ч. 1 ст. 65 КК України, зокрема слова «та обставини, що пом'якшують і обтяжують покарання», вказують на те, що поняття «обставини, що пом'якшують і обтяжують покарання» є видовим по відношенню до понять «ступінь тяжкості кримінального правопорушення» та «особа винного».

Тим не менш, нам видається, що таке співвідношення понять, що розглядаються, не полегшує, а ускладнює розуміння їх сутності і з'ясування правозастосовними та судовими органами механізму впливу кожного з них окремо і всіх цих кримінально-правових явищ разом на покарання, що призначається.

Будь-яка обставина, що має відношення до справи, що вказує на характер або ступінь суспільної небезпеки кримінального правопорушення, особу винного є по своїй суті обставиною, що пом'якшує або обтяжує покарання, оскільки на підставі обліку цієї обставини суд пом'якшує або обтяжує покарання в межах санкції закону про кримінальну відповідальність. Однак, видається недоцільним ні для практики, ні для теорії кримінального права, визнавати обставини, в яких знаходять свій прояв ступінь суспільної небезпеки, властивості особи винного, такими що обтяжують або пом'якшують покарання.

Недоцільно також визнавати обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання, перераховані у ст. ст. 66, 67 КК України, складовими характеру та ступеня суспільної небезпеки кримінального правопорушення або особи винного. Обставини, що пом'якшують або обтяжують покарання, при призначенні покарання відіграють особливу роль, бо вони є відокремленим інститутом кримінального права [9, с. 64–65].

Насамперед, правозастосовні органи повинні правильно кваліфікувати конкретне суспільно небезпечне діяння. При кваліфікації застосовуються ті суб'єктивні та об'єктивні ознаки, які характеризують суспільну небезпеку вчиненого діяння, і, є ознаками складу кримінального правопорушення. Сукупність ознак, що становлять зміст ступеня суспільної небезпеки кримінального правопорушення, значно ширша за ті ознаки, що входять до складу кримінального правопорушення, тому з метою винесення повною мірою обґрунтованого та справедливого вироку, який можливий лише в тому випадку, якщо будуть враховані всі обставини, що мають значення для справи, законодавець передбачив правило, згідно з яким при призначенні покарання суд зобов'язаний враховувати ступінь тяжкості кримінального правопорушення, особу винного та обставини, що пом'якшують і обтяжують покарання.

Визначення ступеня суспільної небезпеки вчиненого кримінального правопорушення дозволяє порівняти кримінальні правопорушення одного виду, одного й того самого характеру. Наскільки небезпечним є кримінальне правопорушення і в якій мірі, можна встановити на основі аналізу всіх об'єктивних та суб'єктивних ознак кримінального правопорушення.

Висновки

Підводячи підсумок, необхідно відмітити, що врахування судом ступеня тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, особи винного та обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання, повинно здійснюватися окремо та незалежно одне від одного, тому ці положення повинні становити самостійні загальні засади. В іншому випадку під час призначення покарання може бути здійснено подвійне чи навіть потрійне врахування тих самих обставин, що матиме наслідком невиправдане обтяження чи пом'якшення покарання.

Разом з тим, врахування обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання, є не правом, а обов'язком суду при призначенні покарання. Перелік обставин, що обтяжують покарання, є вичерпним та розширювальному тлумаченню не підлягає. Натомість перелік обставин, які пом'якшують покарання не є вичерпним і суд може визнати

такими, які пом'якшують покарання, і інші обставини, не зазначені в ч. 1 ст. 66 КК України.

При призначенні покарання, крім обставин, що пом'якшують або обтяжують покарання, необхідно враховувати характер та ступінь суспільної небезпеки кримінального правопорушення та особу винного. У контексті п. 3 ч. 1 ст. 65 КК виправдано вважати, що «ступінь тяжкості кримінального правопорушення» та «особу винного» потрібно розглядати у вузькому значенні цих понять, тобто, не включаючи в них обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання (ст. ст. 66 та 67 КК). Це, в свою чергу, дозволить суддям розглянути обставини, що пом'якшують або обтяжують покарання, ступінь тяжкості кримінального правопорушення, особу винного спочатку безвідносно один до одного, а потім визначити їх вплив у сукупності на покарання, що призначається. Відповідно, це дасть змогу більш глибоко зрозуміти кожен критерій вибору кримінально-правового впливу та постановити справедливий та обґрунтований вирок.

Список використаних джерел

1. Московченко Д. О. Сутність загальних засад призначення покарання. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. № 3. С. 66-69.
2. Дудоров О. О. Обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання: поняття, правова природа, значення. *Вісник Запорізького національного університету*. 2011. № 1. С. 204–211.
3. Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
4. Омельчук О. Загальні засади призначення покарання: законодавче регулювання та практика застосування. *Університетські наукові записки*. 2013. № 4. С. 360–366.
5. Іванюк Т. Врахування судом обставин, які пом'якшують та обтяжують покарання, не передбачених Кримінальним кодексом України. *Університетські наукові записки*. 2006. № 1(17). С. 234–237.
6. Василяш В. Деякі питання врахування судом загальних засад призначення покарання. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. 2008. Вип. 2. С. 248–259.
7. Полтавець В. Загальні засади призначення покарання за кримінальним законодавством України. Луганськ : РВВ ЛАВС, 2005. 240 с.
8. Кримінальний кодекс України: наук.-практ. коментар: у 2 т. / за заг. ред. В. Тація, В. Пшонки, В. Борисова, В. Тютюгіна. Харків: Право, 2013. 1183 с.
9. Наумець І. Ю. Місце обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання в системі загальних засад призначення покарання. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2022. № 60. С. 62–67.